

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ДРАГАЧЕВО 1863. ГОДИНЕ

Радојко Николић
УУ 32000 Чачак
Градска библиотека

UDK 911.37 (497.11)

О Драгачеву и његовим географским, историјским, економско-политичким и културно-просветним особеностима и условима живота у XIX веку доста је написано, растумачено и вредновано. Један од изузетно значајних докумената, који на посебан начин осветљава демографску и економску страну постојања Драгачеваца у другој половини тог века, је попис драгачевског становништва и његове имовине у 1863. години.¹ У тај огромни пописни списак од 3.313 домаћинстава сакупљени су на једном месту сви драгачевски житељи и њихово имање, као и многи други животни подаци, који су се све до скоро скривали од знања ширег читалачког круга. У њему су, поред имена старешине домаћинстава, убележени сви укућани од једногодишњег сисанчета до стогодишњег старца, уз навођење њиховог сродничког положаја у породици, па се зна „ко коме шта дође” и колико ко година има, а уз извесне су уписани и здравствено стање или нека профе-

1. На основу списка из 1863, али и података из неких доцнијих пописа и других извора, Јовиша Славковић је објавио књигу „Становништво Драгачева” (Гуча, 1996).

сионална одредба (врста болести, телесни недостаци, занимање). Имовински лик сваког домаћинства исказан је бројем кућа и нестамбених грађевина (зграде, воденице, виноградски подруми, механе) и величином ораница, ливада, воћњака, забрана и винограда.

Сврха овог рада је да се прикаже шта нам ова велика пописна књига непосредно и посредно нуди и да се, на основу одговарајућих статистичких бројки и поређења, сагледа целовита слика о становништву и имовном стању Драгачеваца, онаква каква се указала под писарским пером у једно-годишњем државно-чиновничком пописном пресеку. Намере су и да се уђе у срж економске основе и у бит патријархалне духовности у селима између Јелице, Моравице и Чемерна, која су се тек почела привредно и друштвено видније раслојавати. Циљ је и да се укаже на неке породичне и личне „ситнице” и здравствене прилике, од којих је зависила колективна и лична судбина драгачевског живља у време почетних година друге владавине кнеза Михаила Обреновића.

СТАНОВНИШТВО

Драгачево је 1863. године имало 43 села, груписаних у 17 општина. Тада нису постојала неколика села која су се касније издвојила као самостална и засебна: Толишница (припадали Горњем Дубцу), Бели Камен (припадао Вучковици) и Крстац и Ђераћ (у саставу Лисица). У целом Драгачеву било је те године 3.300 породица, које су располагале са 3.313 поседа (јер је 13 жена имало своје засебно имање, односно мираз, који је посебно бележен од имовине мужа).

Највећа села била су Горачићи (177 породица и 1.028 становника), Гуча (173:987), Вича (151:853), Вучковица (153:798) и Губеревци (126:681), а најмања Кривача (18:98), Брезовице (21:131), Прилипац (26:137), Марковица (28:167) и Живица (38:139). Просечно је у свакој породици живело 5,73 укућанина – највише у Осоници (осам), најмање у Церови (4,61). Мушког рода било је незнатно више од женског (9.689:9.229). Разлика у корист мушкараца – 460.

Доста је инокосних породица, оних са једним до три укућанина. Тако је са једним чланом било 162 дома, са два – 220, а са три 375, што износи 757 породице (22,94%). Ако се њима придодају и четворочлане породице (422), онда их је инокосних чак 35,73 одсто. Највише их је (са једним до три члана) било у Лисицама (30%), Губеревцима (28,12%), Горачићима (22,60%), Вичи (22,52%) и Гучи (21,39%). Примећује се да је међу „једноглавцима”, који су у домаћинству остали сами, прилично телесно или умно неспособних (21): сакатих, просутих, блесастих, бесомучних, глувих, али и слугу (20) и малолетне деце помрлих родитеља (17), уз десетак удовица.

Оваква бројност инокосних домаћинстава указује да старо Драгачево није било (како се неосновано сматра) само задружно, већ да се оно већином још пре српско-турских ратова (1876-78) поделило на уже кућне заједнице и ограничило на мала, скучена имања.

Додуше, многе су породице биле задужене, па су неке бројале и преко петнаест чланова. Највеће су задруге: Цветка Комадине из Лиса (29 чланова) и Тиосава Петронијевића из Гуче (28), а потом: Степана Марковића из Негришора (24), Василија Боковића Корићанина из Трешњевице (22), Рака Лазовића из Осонице и Гаврила Илића из Граба (по 21); Рака Пајића из Виче, Вуја Милојевића из Зеока и Кузмана Шолаје из Лисе (по 20); Радоја Јеротијевића из Осонице и Илије Радојичића Поледице из Трешњевице (по 19); Милоја Филиповића из Вучковице, Благоја Мићовића из Лисе, Стевана Розгића из Осонице, Стевана Нешовановића из Пухова и Николе Ковачевића из Дучаловића (по 18); Васа Мајсторовића из Брезовица, Јована Богићевића из Губереваца, Вула Оцокоље из Лисе и Панта Каплара из Милатовића (по 17). Итд. Већина великих задруга је у селима горњег Драгачева, која су и најбрдовитија и најодмакнутија од варошких насеља (у Лиси, Осоници и Трешњевици).

Углавном, кад се посматра по статистичком просеку, свака породица је имала по шест чланова. Занимљиво је да их је највише у Осоници (осам). Најсиромашније село имовином, најбогатије је децом.

*
* * *

Старешине домаћинстава су зрели мушкарци; али, ако су неки од њих помрли у млађим годинама, домаћинства су преузимала и малолетна деца, чак и млађа од десетогодишњака (2%) и она која су тек стасавала до пунолетства (7%). Обудовеле жене су биле челници куће ако у породици мушка деца нису стигла до зрелости или ако их уопште није било. Од сто домаћинстава четири их је, у просеку, имало удовицу на челу. (Удовице су у попису бележене само као удове.)

Иначе, многе удовице нису уписане као власнице и водитељице домаћинства, јер су га одмах по мужевљевом упокојењу уступиле синовима, ма они још били права деца. Неке још нису напуниле четрдесету, а истуриле су нејаке синчиће на чело дома. Двадесетшестогодишња мајка има за представника куће седмогодишњег сина, мајка од 30 година – шестогодишњег, од 35 – шеснаестогодишњег, од 40 – тринаестогодишњег, итд. Мајке су се ионако сувише рано повлачиле из званичног средишта породице, па им је зато у списку укућана већином место „на крају” (54%). Иза њих једино може да се нађе сестра, снаха или синовица.

Међутим, очеви нису лако испушали из руку кућно старешинство, па готово и да их нема испод 50 година, а да им је син прва глава домаћинства. Они су обично после шездесете, кад су снагом и здрављем попустили, власт уступали синовима. Неки од њих су то чинили и због тога што су озбиљније оболели или за рад онеспособљени услед неких тежих телесних озледа и недостатака. Отуда такве очеве прате одредбе: просут, сакат, слеп, бесомучан, „нездрав од пре 1 године” и слично. Па, ипак, они су у много мањем броју него мајке у редоследу набрајања укућана стављани на последње место (21%).

*
* *
*

У породици су поименично поменути сви укућани и наведено шта је ко коме по сродству. На челу је старешина, уз њега његова супруга, па онда редом њихова деца по старјеству све до једномесечног синчића или унучета (за малу децу се бележило: синовче, унуче, пасторче). Строго је поштован мушко-женски, узрасни и сродствени ред. Сва сродства су одређивана према челнику домаћинства. Ту су његови синови и кћери, па браћа, синовци и синовице, а потом, али са знатно ређом учесталосту, маћије (54), близнад (39), бабе (31), братучеди (26), некрштена деца (25) и стрине (22). „Даљи” сродници су пасторке и пасторци (13), стирчеви (седам), свастике (шест), копилад (пет), усвојенице (четири), дедови, тетке, рођаке, усињеници, таште и старци (по три). Ако су челници породица удове (а било их је 182), онда се помињу девери, заове, јетрве, свекрве, свекрови.

У задругама, нарочито већим, посебно је доста синоваца и синовица (427). Највише их је у већим селима, као што су Горачићи (22), Вучковица (21), Лиса (20), Гуча (19), Дљин (18) и Вича (17). Какав је био сроднички састав разуђенијих породица, најбоље се види из примера многочлане задруге Цветка Комадине из Лисе. Од 29 укућана у њој је „распоред” овакав: старешина куће, његова жена, син, четири кћерке, два брата, седам синоваца, три унука, четири снахе, три синовице и три унуче. Слично је и у задрузи Тиосава Петронијевића из Гуче: осим старешине и његове жене, ту су два сина, четири кћерке, три брата, четири снахе, девет синоваца, четири синовице. Занимљиво је да је у обе ове задруге подједнак број мушких и женских укућана и да у обе преовлађују особе млађе од 20 година. Најстарији члан у обе задруге има 65 година, најмлађа су деца једногочад.

Ваља рећи да је у прочељу задруга најчешће био најстарији брат, али да није ретко да то буде и неки од млађе браће, свакако у случајевима ако је био способнији и здравији, односно кад је памет уважавана више од старости. Млађи брат је у око 25 одсто задруга старешовао домаћинством.

*
* *

Сви су се драгачевски житељи бавили земљоделским пословима, па је за сваког старешину породице убележено да је земљоделац. Других професија у селима тада скоро да није ни било, а ако се неко и занимао неким занатом или трговином, то је чинио упоредо уз обављање главних ратарских радова. Готово су сви они имали приходе и од земљоделија и стоке. Отуда је помен непољопривредних занимања сасвим редак, као да је намерно прећуткиван.

Према попису, свега се 14 Драгачеваца бавило неким занатом. Од занатлија су изриком поменута два ковача (један у Гучи, други у Доњој Краварици), а још је четири домаћинства имало приходе „од заната ковачког” (по једно у Вичи, Вучковици, Горњој Краварици и Гучи). Ковач Милија Милекић из Виче имао је *виџањ*, па му је свакако зато месечни приход био нешто већи (15 талира). Од осталих занатских мајстора зна се да је Рисим Протић из Гуче имао доходак од „заната дунђерског”, Гаврило Станојевић из Гуче од „заната мејанциског (и) абациског”. Механском радњом бавио се и Милан Тошић из Марковице, а од „задруге механцилука” имало је приходе и домаћинство Вуја Милојевића из Зеока. Опанчар Коста Баралић из Гуче приходовао је од „заната опанчарског”, а земљоделац Тиосав Вранић, такође из Гуче, од „бојациског заната”. Иако је скоро у сваком селу била покоја воденица, поменут је само један воденичар из Доње Краварице (Никола Јовановић), а да је било и ваљара, открива постојање по једне ваљалице у Ртима и Дучаловићима. Прву је држао Илија Сретеновић, а другу Милић Гавриловић.

Трговином, свакако сточарском, занимало се 11 људи. Зараду „од трговине” имали су Јаћим Кнежевић из Властељица, Алексије Плазина из Губереваца, Станко Пајовић и Сретен Радичевић из Каоне. Гучани Милић Броћић и Ранко Станић такође су приходовали од трговачког посла: први од „трговине брата Милосава”, други од „трговине у малом качеству”. Посредништвом у трговини стоком бавили су се калаузи Лазар Тупајић из Зеока („т.ј. калауштинe, трговине стоке”) и Паун Томашевић из Доње Краварице (од „калауштиње”). Неизвесно је којој се врсти трговине одао Туричанин Милан Достанић, јер је његово земљоделско домаћинство имало доходак „рачунајући ту и радњу Миланову у малом качеству”. Међу трговцима су и свештеници Аврам Кнежевић из Властељица, који је месечно зарађивао „од нурије и *тврговине* 18 т[алира]”, и Васо Константиновић из Виче, чији је месечни приход „од нурије и *тврговине*” износио 30 талира.

Да се школство тек почело развијати, указује помен два учитеља и четири ђака. Један приватан учитељ је у Вичи (Алекса Поповић), а један

„обштински” у Гучи (Радисав Таловић). У Грабу је десетогодишњи Добросав Јелуша био „у школи”, у Негришорима је младић Јован Протић означен као ђак, један син Милисава Гаталовића из Горње Краварице „служи у Београду и учи школу”, а и други је „у школи”.

Убележени су и црквено-манастирски ревнитељи: девет свештеника (од којих је један означен као намесник, а четири као пароси) и четири калуђера. По два свештеника су живели у Гучи и Горачићима, по један у Властељицама, Вичи, Драгојевцу, Милатовићима и Прилипцу. У манастирима Тројици и Сртењу били су по један настојатељ (игуман) и по један јеромонах.

Четири је особе са занимањем из управно-чиновничког круга: срески начелник, два писара и практикант. Ови државни чиновници нису имали имања, али су примали плату и користили бесплатежан квартир.

Најзад, било је 15 младића који су служили стајаће војинство. То су први драгачевски солдати кнеза Михаила који су ступили у касарне сталног кадра, а сви су из горњодрагачевских села (из Властељица и Каоне по три, Губереваца два, а из Виче, Горњег и Доњег Дубца, Котраже, Лисе, Милатовића и Осонице – по један). За њих је бележено: „Марко солдат у касарни”, „Милоје солдат”, „син Проко (војник у касарни)”, „брат Петроније солдат”, „брат Обрад у касарни”, „брат Јанићије солдат”, итд. Ови војници су махом потицали из вишечланих породица – сваки је од њих имао по два до четири брата који су остали код куће.

Скоро сви људи ових непољопривредних занимања (осим ђака, солдата и среских чиновника) имали су приходе од „стоке и земљоделија”, што је доказ да им је основно занимање ипак било пољопривредно. Зато су безмало све занатлије и трговци убележени као земљоделци, који су, осим од стоке и земљорадње, зарађивали и покоји талир од занатства и трговине. Чак су и попови прибирали нешто дохотка од стоке. „Намесник драгачевски” Аксентије Протић из Прилипца стицао је и од „земљоделија”. И једини „правитељствени” учитељ Радисав Таловић, осим од плате, припомагао се приходом и од стоке.

*

* *

Драгачево је било претежно сиромашан крај, па је разумљиво што је у попису за три одсто домаћинстава записано: „Имање: нема”. Највише је сиромашака без икаквог иметка живело у Вичи и Лиси (по девет), а затим у Дучаловићима (осам), Вучковици (седам) и Доњем Дубцу (шест). Знатно је више оних који нису имали ни талир месечног дохотка (10%). Посебно их је било доста у Вучковици (20), лиси (19), Миросалџима (19), Лукама (17) и Гучи (16).

Међу најсиромашнијима су слуге (било их је 48). За неке је изричито наведено да су слуге. На пример: „Петроније Пауновић, слуга, стар 27 г.” (Ртари), „Павле Ђунисијевић, слуга, стар 19 г.” (Турица), „Тодор Ковачевић, слуга, из Прилипца, стар 30 г.” (Лопаш), „Вујица Цукавац, слуга 35 г.” (Зеоке), „Јевимија слушкиња, служи за рану и одело 14 г.” (Доња Крварица), итд. Њихов месечни приход кретао се од један до пет талира, а сви су обично млађи од 30 година.

За једне се само казује да „служе”. То су обично непунолетна деца (од шест до 18 година), већином женска, а међу њима је и неколико сирочади. „Меланија кћи Андрије Н. из Виљуше служи за [х]рану 10 г.” (Вича), „Реља сироче служи за [х]рану и одело 6 г.” (Горачићи), „Дмитра сироче, служи за [х]рану и одело” (Гуча), „Аница служи за [х]рану и одело 13 г.” (Лучани), „Ресимија кћер Недељка Мијатовића из Крварице служи за [х]рану и одело, 10 г.” (Миросаљци). Оваквим слушчадма, ваљда само што су малолетна, накнада за службу је једино у јелу, обући и одећи. О талирима ни речи.

Поједини се препознају да су слуге по томе што имају нешто мало зараде „од службе”, „т.ј. од службе”. То су све млади људи, за које се потврђује: „Месечни приход од службе 1 т.”, „Месечни приход од личне привреде т. ј. службе 2 т.” и слично. За шеснаестогодишњег сиромашка Сава Попадића из Лопаша записано је да му је приход од личне привреде „т. ј. најма” један талир.

Неколико је занимљивих података о сиротињи која је морала трбухом за крухом да се отисне у незнани свет. „Милисав Комадинић, земљоде лац, стар 22 г... Месечни приход му није урачунат због тога што се са службом у Смедереву налази за сада” (Живица). „Павле Новичић, земљоде лац, стар 18 г., брат Милан 10 г., отишли у службу” (Пилатовићи). Слично њима, и двадесетогодишњи Котражанац Милош Стевановић је „отишао у свет”. „Месечни приход од личне привреде, т. ј. службе Милосава и Петра 3 т.” (Турица). Можда неки од ових сиромаша „од службе” и нису праве слуге, већ обични надничари, од којих је само један као такав убележен у Миросаљцима („Иван Ђукић, надничар, стар 18 г.”).

Ваља рећи да се за слуге не зна ни одакле су ни код кога газде служе, али се бар за неке може претпоставити да су досељеници са старовлашких брда.

*

* * *

Драгачево је већином досељеничка област, у коју је непрестано пристизао живаљ са црногорско-херцеговачких и старовлашких страна. На то досељеништво упућују и нека презимена изведена од завичајних постојби-

на: Биорац, Пивљак, Бошњак, Сјеница, Сеничанин, Штављанин, Корићанац, Страњанац, Радаљевац... У време пописа у Драгачеву је било доста скородошлих приселица, али се то из пописних књига не види. Може се само наслутити да су бар неки од оних који нису имали никаквог имања и прихода били тек придошли настањеници из даљих планинских места. Зна се, на пример, да је Милош Стефановић из Горачића, коме је за имовно стање записано: „1 кућа на туђој земљи” – био досељеник. Можда је досељац и Радосав Вујиновић из Губереваца, који је живео само на једном плугу оранице „у општинској земљи”.

Само је за пет породица наведено да су скородосељеничке. У Вучковици је уз домаћинство Милоша Средојевића дописано: „Породица Средојевић 23. априла 1863. године досељена из Турске”. Истог датума, вероватно заједно са Милошем, у Вучковици се обрео и Сима Црногорац са женом и сином, па је и за њега забележено да је дошао „из Турске, Црне Горе”. У Турицу је пристиго Мијаило Ристић са 14 укућана, што се и пописом потврђује: „Записати у овој књизи под овим бројем досељен је о Спасовудне из Турске 1862. г.” Скоро истоветно сведочење прати и удовицу Босилку Војнић која је са петочланом породицом у истом дану кад и Мијаило постала туричка житељка. У Лиси се населио, такође о Спасовдану, али следеће године, Милутин Томовић (са 11 укућана): „Доселио се о Спасовудне пр. 1863. године.”

Иако ретки и узгредни, овакви досељенички записи живо подсећају на новопридошлице из крајева који су тада били под турском управом. А у својеврсне досељенике могу се убројати и сви они који су прешли у неко од суседних села, у којима су, свакако, и одраније имали нешто од имања. Тако су у Лису, при крају списка, убележене три породице: једна из Доње Краварице, две из Церове, а у Трешњевици четири (три из Трбовца,² једна из Миросаљца), од којих две имају понешто имања, а две немају.

*
* *

Попис је у доброј мери разоткрио и здравствено стање становништва, јер је уз сваку особу ма са каквом дужом бољком или тежим физичким оштећењем назначено какве је здравствене муке муче. Навођене су првенствено телесне мане и болести које нису биле смртоносне, већ које су онемогућавале обављање тежих пољских радова. И оне спољашње, које су голим оком лако приметљиве. Болести унутрашњих органа скоро да се и не помињу. Само се уопштено каже: болује, а понекад: болестан или нездрав. Неки болују дуго: од једне до десет година. Најчешће „од пре 1 године”.

2. Трбовцац је стари назив за Драгојевац.

Мушкарци су највише патили од просутости (за 166 је записано: „просут“). Просутост углавном задешава људе почев од осамнаесте године, од када се сеоски човек излагао већим запињањима при напорним пољопривредним радовима. Од свих просутих готово их је половина између тридесете и педесете године живота, јер су ти старосни узрасти најизложенији тешким физичким напрезањима. С друге стране, жене скоро да не болују од ове болести (свега их је 11 просутих, што је за 15 пута мање него мушкараца).

После просутих највише је сакатих људи (136). Нарочито их је доста у тридесетим годинама, у годиштима које се учесталије излажу опасностима да повреду руке и ноге (ако већ сакатост није била урођена). Знатно су бројнији сакати у десну ногу и руку, јер се десна страна као „радећа“ чешће повређивала алатком, дрветом, каменом, али и од стоке и злог комшије, пошто се њом више пословало, нападало и бранило. Разумљиво је и што је сакатих жена четири пута мање него мушкараца – женски послови су мање погибелни за телесну читавост.

На треће место по учесталости су душевне болести, којих је осам. Од њих су на првом месту бесомучност и блесавост (бесомучних је 60, блесавих 43), док је лудих прилично мање (18). Остале ознаке за умно заостале и поремећене су: сумашедши, суманут, сулуд, манит и згранут, али је таквих особа мање. Скоро сви ови називи означавају мање-више исто: да је неко умоболан, малоуман, помаман, шашав, напола луд. Од душевних обољења болује приметно више мушкараца него жена (128:85). Занимљиво је да је више женског него мушког света означено као лудо (30:18), а да није ниједна жена обележена као суманута, сулуда и сублесаста (а таквих мушкараца има понеки).

Остале болести и телесне мане и озледе ређе су и распоређују се различитом учесталашћу, али су и код мушкараца и код женскиња најчешће глувоћа (46), слепоћа (22), немост (19) и горопадност (14), а доста ређе костобоља (8), прекомерна гушавост (6) и јектика (5). Од једном до три пута помиње се да је неко био ћорав, хром, згурен, згрчен, клав, кваран, вренгљив, чолакаст, сипљив, шлогиран.

Уопште узевши, више је оболелих и за рад онеспособљених мушкараца него жена. Њих је 580 (6%), а женских особа 120 (2%). Доста је и оних који пате од по две болести, па су за њих писари уписивали: просут и сакат, просут и бесомучан, сакат и луд, блесаст и глуп, блесаст и нем, глуп и луд, глуп и слеп, јектичав и сакат; бесомучна и глува, блесаста и саката, луда и глува, глува и ћорав, нема и луда, слепа и саката, згурена и хрома.

Поједине болести и телесне сметње су нешто описније и сликовитије означене: „Сакат у једну руку и једну ногу“, „сакат у обе руке“, „кваран у

леђима”, „од костобоље згурно се”, „сломљена му лева рука”, „од сагорели скупљен у квргу”, „има падајућу болест у великом степену”, „једна нога готова се распасти”, „болује од водене болести”, „блесаста и саката у обе ноге”, „луда и нема чисто да говори”, „ћорава и саката нагрда”. Миладин Николић из Горњег Дубца „у једно око не види никако, а у једно види и то врло мало”, а Ранко Лазовић из истог села је „вренгљив и неупотребителан за надничење”. Станко и Јованка Вујичић из Милатовића били су „блесаста муж и жена”, а браћа Тодор и Гаврило Виторовић из Трешњевице „луди, глуви, неми и наказе божије”.

Болести су навођене у првом реду с намером да се докаже нечија радна онеспособљеност и тиме смање пореске обавезе домаћинства. Зато је уз приличан број оболелих особа придодата напомена да су неспособне за рад, као што су: „Прислаб за рад”, „прекомерно гушав и неспособан за рад”, „угануо у леву руку и није способан за сваки рад”, „рамље у десну ногу, не може да ради”, „због многи дуготрајући рана није способан за рад”, итд. Ваља рећи да ни за једну жену није наведено да јој је умањена радна способност (као да оне нису ни пословале, па им болест није сметала).

ИМОВИНА

Пописом је обухваћено непокретно имање сваког домаћинства, али и општинско, црквено и манастирско. Оно се састојало од кућа и зграда и земљишних парцела: ораница, ливада, воћњака, забрана и винограда. Имовина је класирана према броју кућа и зграда и плуговима, косама и мотицама ораће земље, косаница, воћњака, шума и рукосада.

Свих 17 општина располагало је одређеном непокретном имовином. Свака је имала судницу, звану сударник (у котрашкој и каонској општини она је уписана као кућа), и по једну до три пратеће зграде (у Гучи четири), од којих је једна служила за апсану. Већина општина била је власник и салаша, у којима је држан кукуруз у клиповима за случај неродних година – у Вирову и Губеревцима по четири, у Дубцу, Ртима и Миросалцима – по три, у Каони, Вичи, Котражи и Лиси – по два, а у Дљину и Пилатовићима – по један. Остале општине нису имале салаше.

Свака општина је била поседник знатних површина под шумом, која је најчешће убележавана као гора. Те горе је било највише у дубачкој општини (1.000 плугова), а потом у губеревачкој (500), док су је остале држале од 20 до 150 плугова (једино је гучка била са 17, а рћанска са свега пет). У вичкој општини те су шумске површине „под гором и то жирородном”, у рогачкој, дучаловачкој, негришорској и миросалачкој „под гором разном”, у губеревачкој „под ситном гором и нешто крупном гором”, док су у горацкој и рћанској именоване као планина, а у гучкој и дљинској као за-

бран. У општинама вировској, каонској, горачкој, дубачкој, котрашкој и тијањској било је и голети („нешто голети”, „и голети”, „које под гором које голети”, „нешто голије”, „под гором и голином”). У миросаљачкој општини је означено да се гора налази у Миросаљцима, Трешњевици и Трбовцу, а у негришорској – у Крстацу и Сјекири.³

Новчана процена имања појединих општина кретала се од 20 (лишанска) до 207 цесарских дуката (горачка), а заједничка им је вредност износила 1.511 дуката. Од месечних прихода имале су само по један талир гучка и миросаљачка општина, а седам лишанска.

На подручју драгачевског среза постојало је пет цркава и два манастира. Осим звонаре, горачка црква је имала један и по плуг земље, тијањска – три плуга забрана и орнице, прилипачка – три плуга оранице и три под „разном ситном гором”. Цркве су биле посиромашне, јер им је све имање мало вредело. Имовина каонске цркве процењена је на свега 45 дуката, горачке на 100, тијањске на 110, гучке на 200, а прилипачке на 260, што значи да је многи драгачевски сељак имањем претицао сваку драгачевску цркву. Свега по талир месечног прихода припадало је само гучкој и прилипачкој цркви, првој „од кирије мејанске и ораће земље”, другој „од кирије за испашу и ораће”.

Али, манастири Тројица и Сретење били су кудикамо имућнији – располагали су са доста ораница, ливада, шума, воћњака и винограда. Тројица је имала 31 плуг ораће земље, 25 траве, 55 плугова воћњака и забрана и 20 мотика винограда, а Сретење – 25 плугова ораће земље, пет коса траве, шест плугова воћњака и забрана, 100 плугова шуме и крша и 35 мотика винограда. У виноградима су постојале одговарајуће подрумско-качарске зграде, а оба манастира поседовали су и воденице (Тројица једну, Сретење две). Осим тога, Сретење је било власник једне куће и механе у Чачку. Имовина Тројице вредела је 613, а Сретења чак 1.206 дуката. А, збирало се и нешто месечног прихода: у Тројици „од нурије 250 домова и стоке”, у Сретењу „од стоке”. Поређења ради, Сретење је било богатије безмало два пута од Тројице, а близу толико и од свих пет цркава узетих заједно.

Овом приликом ваља поменути и имовину једине „среске” школе у Гучи: „школу” и уз њу зграду и пола плуга земље и баште, све у вредности од 56 дуката.

*

* *

Имање домаћинстава почињало се набрајати кућом. Као стамбено гнездо и знамен породичне топлине, она је стављана на прво место и по психолошко-социолошкој вредности. Сваки је домаћин имао по једну ку-

3. Сјекира је планина, односно наставак Овчара узводно уз Мораву.

ћу, а то су све биле једноделне или дводелне брвнаре и само мали број полчатмара. (Једино је за једну кућу у Губеревцима изричито забележено да је „од брвана“.) Изузетно су ретки домаћини са по две куће. Изузимајући Кузмана Шолају, који их је имао три (две „у варошици Ивањици“, једну у Лиси), то су: Станка Милекић и Сретен Главоња из Виче, Панто Каплар (Милатовићи), Вулета Стојановић (Ртари), Јован Јанковић (Лисице), Сретен Танасијевић (Лопаш) и Гаврило Оцокоља (Лиса).

У 168 домаћинстава у 23 села било је и кућа *сибара*, и то скоро све у горњем Драгачеву, посебно у оном делу који се граничи са моравичким крајем. То су кућерци чобанског типа, начињени обично од облица и сламе. Највише их је у Лиси (25), Лукама и Осоници (по 21), а затим у Трешњевици (17), док их је у Доњем Дубцу 13, Горњем Дубцу 10, Вичи и Котражи (по осам), Вучковици и Драгојевцу (по седам). У доњодрагачевским селима (оним низ Моравицу од Ариља до Пожеге и уз Јелицу између Овчара и Мрке стене, као и оним око доњег тока Белице) нема скоро ниједне сибаре.

Све остале грађевине у непосредном кућно-авлијском окружењу уписане су као зграде, било у значењу вајата или сваке друге пратеће нестамбене градње као што су млекар, качара, салаш, амбар, штала, кошара. Те зграде су обично биле од простих талпи – за неколико је означено да су „од слабог материјала“. Качара је поменута само шест, а салаш два пута, док млекар, амбар, штала и кошара – ниједном. Једино је убележено да је бескућни сиромашак Петар Гавриловић из Турице био власник „2 колибе“.

Већина домаћинстава имала је од једне до пет зграда, али их је било чак и са преко девет. Тако их је Милић Јелуша из Граба поседовао 14, Василије Чолић из Пилатовића 11, а Милан Броћић из Гуче, Паун Давидовић из Лисица, Вујица Топаловић из Негришора, Петроније Петрић из Пухова, Јаков Зељовић из Тијања, Милош Васиљевић из Турице и Никола Пантелић из Дучаловића – по 10. Кад се узме у обзир да су само неке од зграда биле вајатске намене и да су, као и куће, веома скученог простора, намеће се слика како на талпама престртим сламом и поњавама, поређани једно до другог, спава по седам-осам укућана. Јер, било је породица и са преко 20 чланова, а само са по две до три зграде.

Од осталих „ванкућних“ грађевина помињу се воденице, виноградски подруми и механе. Не зна се тачно колико је било воденица, јер су неке као редовничке припадале неколиким домаћинствима, која су их користила одређених дана у месецу и години. Отуда је за неке нејасно на колико су домаћинстава стварно разделене. Непознато је, на пример, коме припадају 2/3 воденице у Дљину кад је само наведено да њену 1/3 користи једно до-

маћинство. Или: у Турици са $3/4$ воденице располаже један домаћин, а чија је преостала четвртина?

Углавном, воденице је користило 203 домаћинства: највише у Вичи (21), Горачићима, Горњој Краварици и Трешњевици (по 19), а потом у Гучи (15). Са сигурношћу се може тврдити да их је најмање могло бити 69 „целих”, односно оних које су биле у својини само једног домаћинства. Таквих је 11 у Вичи, 10 у Горачићима, по пет у Губеревцима и Дучаловићима, по четири у Лучанима и Трешњевици, по три у Зеокама, Горњој Краварици и Пухову, по две у Лисицама, Милатовићима, Миросаљцима и Тијању и по једна у Грабу, Драгојевцу, Доњем Дубцу, Живици, Каони, Доњој Краварици, Кривачи, Лопашу, Негришорима, Прилипцу, Рогачи, Ртарима и Ртима. Све остале разделене су на неколико домаћинстава – половином, трећином, четвртином и тако даље све до једне двадесетчетвртине. Разумљиво је што их је највише било „пола-пола”: двојица ортака припадала је по једна половина.

Све су то воденице бадњаре од по једног витла, односно камена, осим што су по једна у Драгојевцу и Прилипцу од два, а у Церови од три. Оне су такве могле бити, јер су се све три налазиле на великој и јакој води, на Моравици. Убележавано је: „1 воденица”, „1 воденица од једног витла меље на уставу”, „пола воденице”, „ $2/5$ части једне воденице од једног витла”, „20-то исе воденице”, итд. За десетак је наведено да су „на потоку”, „на реци”, „на реци котрашкој”, „на Белици”, „на Морави”, „у Атеници”, а уз неколико је поменут и *закоп*. У Вичи је један домаћин имао воденицу „и закоп”, у Горњој Краварици једном домаћинству је припадао „један закоп воденички”, а другом „ $1/4$ закопа воденичког”.

Загонетно је зашто ниједна воденица није уписана у Вучковици, Горњем Дубцу, Котражи, Лиси, Лукама, Осоници и Пилатовићима – селима кроз која протичу већи потоци и речице. Пре ће бити да су пописивачи то „заборавили”, јер је тешко поверовати да у толико претежно великих и водом богатих насеља нико није имао воденицу. Слично је и са ваљалицама, којих је морало бити бар неколико на речицама у горњем Драгачеву.

Посебне грађевине су по виноградима, којих је било у 123 (25%) винограда. Једна трећина их је убележена као подруми, а две трећине као зграде, а то су, у ствари, својеврсне бачваре у којима су стајали вински судови и виноградарске алатке, а служиле су и за одмор и конаковање у сезони радова. У једном винограду поменута је качара, а у пет – колибе, док је у понском већем било и по две зграде. При деоби задругара дељене су и виноградске зграде, па је неке припала половина, трећина или четвртина. Тако је Андрија Шушић из Гуче имао „1 подрум заједнички, 1 колиба заједничка”. Бројност ових грађевина по јеличким виноградима у чвршћој

је вези са удаљеношћу винограда од села њихових власника: уколико је та удаљеност већа, подрума је више.

Тринаест Драгачеваца су били власници механа. Две је механе било у Гучи, а по једна у Горачићима, Котражи, Лиси, Марковици, Миросалџима, Пилатовићима и Тијању. Све на главним друмским пролазиштима, а само једна у среском месту, у Тијању. Механе у Чачку држали су манастир Срећење и Петроније Петрић из Пухова, у Пожеги – Филип Карић из Лисица, у Заблаћу „1/2 меане” – Кузман Шолаја из Лисе.

*
* *
*

Основна имовина сељака састојала се у земљи на којој је рађало жито, расла трава, зрелило воће и израстало дрво за грађу и огрев. Зато је она навођена оним редом како јој је придавана производна и животна важност. На првом месту је ораћа земља, на другом – ливада, на трећем воћњак и забран, док су виногради стављани на крај. А пошто је попис вршен у време док још у Кнежевини Србији нису биле уведене европске мере за површину, величина земљишног имања мерена је плугом, косом и мотиком.⁴ Плуг је она површина коју пар волова пооре, коса – коју косач покоси, а мотика – коју копач прекопа за један дан. Уместо плуг, неколико је пута поменуто и рало (Луке, Дубац), а само једном ралица (Губеревци). Ако је нека парцела била мања од пола плуга или косе, она је бележена одредбом *нешто* („нешто оранице”, „нешто косаће земље”, „нешто под гором”, „нешто мало воћњака”).

Земља која се обрађује (или може да се обрађује) означавања је као ораћа, ораница и орница, а изузетно ретко као њива. Сви су изгледи да су ораћа земља и ораница истог значења, јер је ретко где наведено да их једно домаћинство има обе. Орница је скоро увек омања парцела, а редослед јој је у попису увек при крају, што указује да је реч о „споредној” непоораној утриници која је некад била орана. Да она служи као пашњак потврђује податак да је Лазар Главоња из Виче имао „2 плуга орнице за испашу”. Пошто се неретко помиње заједно са гором, и уз њу, могуће је да она означава и полукрченицу, на којој је остало нешто мањег дрвећа („1 плуг орнице са забраном”, „2 плуга орнице и ситне горе по њој”).

Ове три „врсте” зиратне земље убележене су како у ком селу. Судећи по попису, ниједне оранице није било у Грабу, Зеокама и Ртарима, док их је свега једна у Гучи, две у Прилипцу, а три у Горачићима (у овим селима је само ораћа земља и орница). С друге стране, ораће земље уопште нема у Вирову, док је у Осоници поседује само једно домаћинство, у Ртима –

4. Плуг је означавао површину од 35,8 ари, коса 21,5 ари, мотика 5,8 ари.

три, у Лукама – пет (у овим селима су све оранице и орнице). Што се тиче њива, поменуто их је само 18 (осам у Губеревцима, седам у Вичи и по једна у Каони, Милатовићима и Властељицама), а занимљиво је да их се већина налази „у Морави” и „у Ади”.

У неколико села обрадива земља је означена као црница. Црницу је имало 26 домаћинстава у Доњој Краварици, по три у Вичи и Лиси, два у Кривачи и једно у Лису. А било је и алије – необрађеног земљишта, које је обично служило за испашу. Својина Миљка Плазине из Губереваца била је „једна алија од једног плуга под гором”, а у Гучи је Милић Броћић имао „1 плуг орнице и алилука”.

Ливадско имање је најчешће блежено као *йрава* (1.388 домаћинстава), а потом као *ливада* (974 домаћинства). Као трава скоро увек у селима доњег, а као ливада у селима горњег Драгачева. Помињана је и *косаница* (144 домаћинства), безмало увек заједно са ораницом, и тек постоји пут *косаћа земља* (33 домаћинства), стално придружена уз ораћу. И док је површина траве и ливаде мерена косом, дотле су косаница и косаћа земља рачунате у плуговима, што значи да је реч о неорини, али која се није косила. Косаница је највише у Трешњевици (51) и Миросаљцима (42), а косаће земље је свега у једном до два домаћинства у 16 села (једино у Грабу и Драгојевцу – у четири, у Пилатовићима – пет, у Миросаљцима – шест).

Пашњаци се не помињу ниједном, али је било девет испаша у Вичи, по две у Гучи и Трешњевици и по једна у Дљину, Лучанима и Доњој Краварици, док је попашом располагао само један домаћин у Вичи. У четири села убележена је и земља која није ни косаћа, ни ораћа, ни пашњачка. У Доњем Дубцу је десет, а у Лиси три породице имало голети, до их је у Лукама три, а у Ртима једна поседовала крчевину.

Већина домаћинстава гајила је воћњаке, али пошто су они у доста села убележени заједно са забранима, не може се знати колику су површину захватили. То су готово све шљивици, јер је у покојем селу и уписано да је земља „под шљивама”, а ниједном под јабукама или крушкама. Воћњаци још нису постали шири извор прихода, па су били обично мали (најчешће четвртина и пола плуга), што је знак да воћарство није заузело очекујућег мећа у односу на ратарство и сточарство. Па, ипак, било је домаћинстава и са воћњацима од преко три па и четири плуга. Није свако домаћинство имало воћњачки засад, нарочито у горњим селима, у којима се многи „високи” планинац још није определио да узгаја воће. Отуда је у Доњем Дубцу 49 одсто кућа без воћњака, у Лукама 59, а у Осоници чак и 88 одсто. Сасвим је друкчије у нижим, жупнијим насељима, у којима је мало ко без шљивика (у Рогачи 8%, Пилатовићима 9%, Грабу 11%). Углавном, доста је драгачевских породица морало да купује ракију.

Шумско имање је скоро увек бележено као забран, док је назив гора преко четири пута ређи. Гора преовлађује у неким горњодрагачевским селима (Доњи Дубац, Лиса, Луке, Милатовићи, Осоница) или је готово једнаке учесталости са забраном (Вича, Драгојевац, Миросаљци), док су у доњим селима једино помиње забран. Гора је свакако ознака за шуму у којој је свако имао право да напаса стоку и жири свиње, а забран – шума у којој то право припада само њеном власнику. У доњем Драгачеву, гушће насељеном, свугде је наступила брањевина, па су све шуме размеђене по праву коришћења, што у његовом вишем, горовитијем делу то још није потпуно учињено.

За забран је понеки пут уписано да је „под гором”, „под разном гором”, „под ситном гором”, „под крупном гором”, „под ситном и крупном гором”, док се гора понекад јавља као ситна, а сасвим ретко као крупна и ситна. Остали изрази за земљиште обрасло шумом сређу се свега по једном до два пута: шума, шиб, шевар, брезје, трње, трњак, врбљак и лишће. У покојем селу разноврсно шумско растиње је обележено и на десетак начина. Пописивач је у Милатовићима бележио: забран, гора, ситна гора, крупна гора, велика гора, разна гора, жирородна гора, шевар, ситно трње, лишће.

Шумско имање има велика већина домаћинстава у свим селима. Једино у Брезовицама и Горњем Дубцу није убележена ниједна ни гора, нити забран. Свакако да су Брезовичани користили дрво из сеоске шуме на Јелици, а општина дубачка је, видели смо, имала 1.000 плугова под гором на Чемерну, па су се њом сви њени житељи заједнички служили. Али, није свака кућа поседовала забран. Чак их је 31 одсто било без икаквог шумског дрвцета. Појединачно гледано, шуме није имало осам одсто домаћинстава у Прилипцу, 11 у Рогачи, 13 у Гучи и све тако до 39 у Кривачи, 43 у Пухову и чак 50 одсто у Каони. Многе су породице морале да се греју грањем и суварцима и дрвну грађу набављају из туђих шума.

Кад се посматрају поједине „врсте” парцела по величини, највише је ораће земље, а приближно толико и ливада, док је забрана и, посебно, воћњака доста мање. То указује да су Драгачевци у то време били подједнако ратари и сточари, а да су се шумском привредом и воћарством бавили кудама мање. Пословали су у првом реду по њивама и око салаша и амбара, па по ливадама и око кошара и торова, а рад под крошњама храстова и шљива био им мање-више додатан и сезонски.

Осим ливада, њива, шума и воћњака, прилично је боље стојећих Драгачеваца (15%) имало и винограде, који су се налазили у селима трнавског среза. На североисточним косама Јелице између Овчара и Златног брда било је 500 драгачевских винограда од пола до чак 15 мотика (укупно 1.184

мотике). Ако се њима додају виногради манастира Тројице и Сретења, онда су они заузимали површину од 1.239 мотика (односно 71,86 хектар). Из појединих доњих и пријеличких села чак је 40 до 70 одсто домова било власник винограда: из Граба (70%), Негришора (66%), Марковице (61%), Дучаловића (54%), Ртара (46%), Зеока (43%). С друге стране, 15 удаљенијих села из горњег Драгачева нема ниједног винограда. Иначе, највеће површине под виноградима држали су Гуча, Дучаловићи и Негришори.

Уз десетак винограда било је *заваша*, т.ј. самовољно захваћених мањих примеђина које су још биле слободне и незасађене лозом. Мало су завата имали четири виноградара из Ртара, три из Негришора, два из Гуче и по један из Зеока, Лисица, Марковице и манастира Тројице. Завате уз винограде указују да је нешто незаузете земље било још само у трнавском крају, док је све драгачевско земљиште већ раније било расподељено и размеђено.

Најзад, три пута је поменуто плацно земљиште. У Драгојевцу је Новица Стојановић имао „1/2 плуга под плацом”, Тимотије Кузмановић из Дљина „1/2 плуга ораће земље под плацом”, а парох Васо Константиновић из Виче „1 плац у циганској мали у Чачку”.

*
* *

Осим имања на атарима у окружју родног села и општине, било је прилично земљишне својине и у даљим местима: у Морави, у неком другом насељу. Ако је било у моравској котлини, то имање се одвајало од оног „код куће”, па је бележено да је „у Морави”, „код Мораве”, „у Ади”.⁵ Тако се наговештавало да је оно, као долињско-равничарско, плодородније од планињско-брдског и да као житарско доноси веће приходе. Та моравска земља је и најчешће означена као ораница и ораћа, а потом као ливада, и она је већином мањих површина (од пола до два плуга или косе). Земљу у моравској долини имали су махом сељаци из удаљенијих и нежитородних села горњег Драгачева и то најчешће у „самаилским” селима, оним између Горичана и Адрана. У чачанској котлини с десне стране Мораве имање је поседовало 233 домаћинства из 13 села и оно је износило 274 плуга, односно 100 хектара. Највише власника моравске земље било је у Губеревцима (57, од којих 17 у Ади), Горњем Дубцу (28), Вичи (24), Милатовићима (22), Осоници (21), Властељицама (20), Каони (20) и Лиси (15). А у оној „горњој”, узводно од Овчара, власници земље су била села која су се поред ње простирала: Трешњевица (50), Миросалци (55), Драгојевац (24), Церова (3), Лопаш (56), Прилипац (31), Пилатовићи (87) и Дљин (61).

5. Ада је већи потес на десној страни Мораве, од Тржаве до Заблаћа, па и до Мршинаца.

„Ариљско-пожешка” Морава, односно Моравица од Трешњевице до Пилатовића, јавља се у помену брдског и долинског имања, јер су сељаци села која су падала према Моравици имали земљиште „у брду и Морави”. Ако је њива или ливада и у долини Белице, бележило се: „у брду и Бијелици”, „у брду, Бијелици и Морави”, „у Бијелици и Морави” (све у Дљину). Поље се помињало ређе, ако је парцела била на домаку Мораве, Белице и Котрашке реке („у пољу”, „у пољу код Мораве”, „у Бијеличком пољу”, „у брду и пољу”). У Лопашу је на десетак места убележена и нека ријека, свакако Краваричка („у брду, ријечи и Морави”, „у Морави и ријечи”). Ливаде и оранице „у реци” или „у ријечи” помињу се и у Миросаљцима, Вучковици, Котражи и Пшанику. Понегде, да би се одвојила окућничка земља од оне у Морави, наведе се да је она „код куће”.

Сасвим ретко је уписано понеко подјеличко село у трнавском срезу у коме се налази нечији виноград (Бањица, Липница, Придворица), ораћа земља („у пољу парменачком”), воћњак (Врдила), забран (Рајац), зграда (Жаочани), механа (Заблаће). Ретки су и подаци да је неко био власник земљишта у неком другом, обично суседном, драгачевском селу. Осам је домаћинстава из Лучана имало ливаде у Ртарима, а нека покоју парцелу у именованим потесима у кругу свог или неког другог села. На пример: „у Јасику и Јагодњем брду” (Вича), „у Велесу и Драгачици” (Гуча), „у Суводолу и великој ливади у Челишту” (Гуча), „у Манђелици” (Дљин), „у Луговима” (Луке), „у Завршју” (Пшаник), итд. Тиосав Поледица из Трешњевице имао је земљу „у Селишту”, „у Орашју”, „у Брестовици и на два места под друмом”, „код Белице у селу Кривачи”, „у селу Лукама а месту Кусом рту”.

Прерачунато у хектарима, и најбогатија домаћинства нису поседовала више од двадесетак хектара земље. Највише забрана имао је Радисав Обрадовић из Ртара (22 хектара), ливада Јован Вујичић из Губереваца (11 хектара), ораће земље Антоније Протић из Негришора (7,5 хектара), воћњака Васо Константиновић из Виче (три хектара), а највећи виноград Никола Пантелић из Дучаловића (један хектар). Највећим земљишним поседом властовао је поменути Ртарац Радисав Обрадовић (37 хектара).

*
* *
*

Пошто динар још није био постао домаћа новчана јединица, вредност имања је одмеравана цесарским дукатима, а месечног прихода – талирима. Сва су домаћинства на основу имовног стања класирана у шест група. У прву, најсиромашнију, спадала су она чије је имање процењено од један до сто, а у шесту, најимућнију, преко 600 дуката. Размештеност домаћинстава по лествици имућан-неимућан открива да су економско-социјалне разлике

између појединих породица биле сувише велике. Јер, било је сиромашака са имањем од свега једног дуката, али и оних чија је имовина вредела и преко 400 дуката. Најбогатије домаћинство је, у ствари, манастир Сретење (1.206 дуката), а највећи месечни проход имао је срески начелник (56 талира).

У имовно најтањој класи налазило се највише породица. Оних са имањем испод 20 дуката било је равно 30 одсто, а у појединим селима горњег Драгачева чак и преко 80 одсто (у Лиси 88%, у Осоници 91%). Има и таквих за које би се рекло да су пука или „умрла“ сиротиња – са имањем до 10 дуката или без игде ичега. Њих је у Лиси 43, а у Осоници 47 одсто. Горњодрагачевска села су приметно сиромашнија од доњодрагачевских. Тако је у Осоници, која се простире на огранцима Чемерна, имање сваког домаћинства у просеку вредело 11, а у Пилатовићима, који се спуштају у Пожешку котлину, 85 дуката, што значи да су становници овог села скоро осам пута имућнији од Осоничана. И док је у Пилатовићима 22 домаћинства са имањем од преко 100 дуката, у Осоници их нема ниједно.

С друге стране, било је прилично и изузетније имућних људи. То су сви они са имањем од преко 200 дуката – а таквих је три одсто. (Само их је један са преко 500 дуката). Најимућнији међу њима био је Ртарац Радисав Обрадовић, чије је имање вредело безмало колико свих Осоничана заједно (617 дуката), а следе га Јован Голубовић из Лопаша (469), Васо Константиновић из Виче (460), Јован Вујичић из Губереваца (455), Василије Чолић из Пилатовића (454), Милић Јелуша из Граба (452), Богосав Главоња из Виче (440), Антоније Протић из Негришора (430), Филип Карић из Лисица (414) и Јован Протић из Гуче (412). Занимљиво је да је међу ових десет најбогатијих Драгачеваца два свештеника (Васо из Виче и Јован из Гуче), а да су међу онима са имањем од преко 200 дуката још два (Аврам из Властељица и Аксентије из Прилипца), као и настојатељ манастира Тројице Мелентије.

*

* *

Из пописне књиге се сазнаје за још неке демографско-економске појаве било да су изричито записане као појединачне животне „ситнице” или да су се наметнуле као посредни општи запажаји из целине мноштва података.

Пре свега, сва су драгачевска насеља била по свему сеоска. Још нема никакве верошице, јер се Тијање гасило као среско место, а Гуча се за њега тек припремала. У средиштима општина само сударник и уз њега општински салаш и апсана, око црква понека собрашица, поред друмских механа по две-три зградице. Ни сви људи од власти не живе у среском ме-

сту. Начелник пребива у Губеревцима, а један писар у Пухову. Но, унеколико се наговештава да се Гуча оцртава као зачетно језгро варошице, јер се у њој десет житеља бави непољопривредним занимањима (два трговца, два ковача, дунђер, опанчар, механџија, бојација, абаџија, учитељ) Уз то, у Гучи постоји црква, основна школа и две механе.

Све се становништво издржавало од пољоделских и сточних производа. Ретке занатлије и трговци још нису професионалци, већ уз редовно обављање земљорадничких послова занатују код својих кућа и тргују углавном својим производима, у првом реду сточарским. Управно-чиновничко особље тек се зачињало, а плату од државе примало је свега девет особа (срески начелник, учитељ, срески писари, практикант, тројички и сретењски духовници). Попови су зарађивали од парохијске службе, понеки и од стоке и трговине.

Драгачевци су живели у природи и од природе. Ливаде, шуме и стока расли су сами од себе, само су оранице, воћњаци и виногради изискивали ратарско обрађивање. И све што су јели, пили и од одеће носили, све што су од алатки, ствари и употребних предмета имали – сами су својим рукама стварали. По ломним и таласастим косама од Чемерна до Овчара и од Јелице до Радаљевске греде били им и материјални имец и духовни видици. Прелазили Јелицу ради вина и силазили у Мораву ради жита. У називу те реке нису поштовали географску науку, јер Морава за њих не почиње у Пожешком пољу, од улива Ђетиње, већ двадесетак километара узводније, од Трешњевице и манастира Клисуре.

Драгачевска села су била препуна младости. Деце, момака и девојака било је преко половине од укупног живља, док је особа старијих од 50 година свега девет одсто. Деца су принављана из дана у дан, а средовечнике је смрт рано пребирала, па их је за праву старост мало преостајало. Зато је шест пута више младежи на узрасту испод двадесете него зрелодобника изнад педесете. Женило се и удавало чим се опунолети, па је тешко у којој кући наћи неудату кћерку или сестру старију од двадесете. Оне су већ од шеснаесте постајале жене, снахе и јетрве у младожењином дому.

Драгачевски сељаци су били скоро сасвим неписмени. У селима је постојала само једна правитељствена школа и два учитеља (од којих један приватан), а ђака је било тек за лек. И та веома сиромашна школа помену-та је некако стидљиво при крају списка гучких домаћинстава. Имовина јој је вредела не више него обичног сеоског домаћина сврстаног у најнеимућнију класу. Основну писменост савладали су једино срески чиновници, општински писари, попови, тројички и сретењски калуђери и покоји отменији млађи сељак.

Било је и тамних збитија која патријархално село, као ружна, обичаји да сакрије и прећути: разбојништава, робијања, брачне неслоге, ван-

брачног порода. Посведочен је и један траг опаких хајдучких работа. Хајдуци су тешко озледили једног Милатовчанина и његову малолетну кћерку. „Милија Бабић (Милија и Злата осакаћени су ајдучким нападањем)”. Три су осуђеника тамновали у апсанама: Миладин Ђокановић из Виче, Јован Војновић из Доњег Дубца и Јанко Петровић из Горњег Дубца („Миладин на робији”, „Јован Војновић, на робији, просут”, „Јанко на робији 22 г.”). Младе жене, једна из Вирова, друга из Лучана, напустиле су мужеве: „Жена Сава у скитњи, 25 г.”; „Жена Лијепосава, утекла у свијет, 25 г.” И копилад се рађала: „Брат Јован и сестра Јована, по матери копилад”, „сестрић Тома вамбрачни”, „унуче Стоја копиле”... А догађала су се и радосна доживљавања. Девојке се удомљавале. Јелена Лазаревић из Турице „удата за Ранка Јовановића из Турице”, Сара Марковић из Виче „после пописа удата кћер”, Анока Илић из Граба „удата за Млађена Ђоковића”. У Зеокама је, у дому Милорада Јовковића, „синовица Јелена испорошена 16 г.”

Општински писари и чланови пописних комисија били су мештани из истог или суседног села, па су, као добри познаваоци локалних кућно-породичних и привредно-економских прилика, тачно пописали чланове свих домова и доста добро проценили вредност њиховог непокретног иметка. Ако су ту и тамо неке недоследности и одступања, то су мање-више случајности или последице непрецизног познавања понеких неважнијих појединости. Понегде је понешто „заборављено”, као што је случај са ненавођењем воденица у неколико села горњег Драгачева, а године старијих житеља обично су заокруживане округлим бројевима (40, 50, 60, 70...), јер за праву њихову старост најчешће ни сама родбина није знала. Све је убележено устаљеним начином и језиком, како су пописни обрасци и захтевали, али је погдегде стега образаца „пробијена” покојим изузетнијим животним податком. Видели смо да има и различитих речи и израза за поједина својинска добра. За шуму, њиву и ливаду постоји по неколико назива; негде је поп забележен као свештеник, негде као парох; покоји се пут изричито помиње слуга, а понекад само да он има приход „од службе” и слично. А ту су неке речи које су изашле из употребе или су им данас заборављена права значења: калауштина, зават(а), совљак, голина, исе, тал, част (део), сваст, братучед, мађија, квартир, дунђер... Ту су и речничко-правописне двојности: унук–унуче, синовац–синовче, пасторак–пасторче, снаја–сна, воћњак–вотњак, окућница–окутњица, меана–мејана, баба–ташта. И, најзад, недоследно коришћење екавице и ијекавице (бесомучан–бијесомучан, слеп–слијеп, нем–нијем, река–ријека, свет–свијет, Бијелица, Лијепосава...).

Ипак, највећа вредност пописних података из 1863. је у томе што су они најобухватнији писани докуменат за разноврсна проучавања породич-

но-сродничког и економско-социјалног живота Драгачеваца. Попис садржи шире и потпуније садржаје од протокола рођених, венчаних и умрлих и од разних управно-судских списа и аката насталих у општинским и срепским канцеларијама. У њему се могу пронаћи прави родословни корени и породично-имовинска стабла садашњег (махом расељеног) нараштаја, који је већином изгубио насушну духовну везу са својим даљим прецима. Старо, сељачко Драгачево, оно из пре српско-турских ратова, своје житеље и њихово имање нуди времену и потомству садашњем. Не само годином 1863, већ читавом другом половином XIX столећа.

LE DRAGAČEVO EN 1863

Le premier recensement complet de la population du Dragačevo et des biens de celle-ci, effectué en 1863, est une des sources écrites les plus importantes qui éclaire les côtés démographique et économique de la vie des habitants du Dragačevo dans la seconde moitié du XIXe siècle. Dans la liste de recensement ont été enregistrés toutes les familles et les biens immeubles de celles-ci, avec des détails concernant les liens familiaux dans chacune des familles recensées, leurs état de santé et leurs professions.

L'auteur du présent texte a cherché à dresser, sur la base des différentes données, une image aussi complète que possible de la population du Dragačevo et de la situation économique de celle-ci dans les premières années du Second règne du prince Michel Obrenović. Il éclaire, dans une assez large mesure, les liens familiaux et la vie économique et sociale des „ancêtres” du Dragačevo, ainsi que l'arbre généalogique de chacune des familles et les changements sur le plan des propriétés.

Le texte contient des informations sur les zadrougas (ensembles des membres d'une même famille appartenant à plusieurs générations et vivant en communauté) et sur celles qui se sont séparées de la zadrouga, sur les familles riches et les familles pauvres; sur les chefs des zadrougas et sur les pères de famille; sur l'état de santé de tous les membres d'une famille; sur l'apparition des professions qui n'étaient pas liées à l'agriculture; sur les propriétés des familles, de la commune, sur celles des églises et des monastères (maisons, communs, moulins, terres labourables, prairies, vignobles, terrains couverts d'arbres à utiliser comme bois de chauffage); sur l'évaluation des propriétés et du revenu mensuel de chacune des familles. Le texte contient aussi divers détails intéressants d'ordres démographique et économique.

Radojko NIKOLIĆ